

О. О. Шапошникова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Парадокси урбаністичного світогляду Івана Багряного

Шапошникова О. О. Парадокси урбаністичного світогляду Івана Багряного. У статті розглянуто особливості перцепції міського простору відомим українським письменником І. Багрянним, для творчості якого властиві перманентна боротьба між *ratio* й *emotio*, публіцистичним і поетичним початками. Велике місто було для автора відпочатку тоталітарним простором; зовсім іншими рисами позначене змалювання письменником малих міст, яким властиві національний колорит та велика вітальна сила. Зображені у романах великоміський і маломіський простори можна прочитати в ракурсі дихотомії «зодчество/руїна», «розквіт/занепад».

Ключові слова: місто, урбанізм, парадокс, дихотомія.

Шапошникова Е. А. Парадоксы урбанистического мировоззрения Ивана Багряного. В статье рассмотрены особенности перцепции городского пространства известным украинским писателем И. Багрянным, для творчества которого характерна перманентная борьба между *ratio* и *emotio*, публицистическим и поэтическим началами. Большой город был для автора изначально тоталитарным пространством; иначе изображены писателем небольшие города, которым присущи национальный колорит и огромная витальная сила. Изображенные в романах большегородское и малогородское пространства можно прочитать в ракурсе дихотомии «зодчество/руина», «расцвет/упадок».

Ключевые слова: город, урбанизм, парадокс, дихотомия.

Shaposhnikova O. O. The paradoxes of the urban world of Ivan Bahriany. The paper considers the peculiarities of urban space perception by the famous Ukrainian writer I. Bahriany, which is characterized by creativity for a permanent struggle between *ratio* and *emotio*, journalistic and poetic beginnings. The city for I. Bahriany was a totalitarian space. The writer describes small towns in a different way. They are characterized by national flavor and great vital force. When creating the image in the novel of both a big city and small town spaces, the writer usually depicts the realities of the city in the light of a dichotomy of «architecture / ruin», «prosperity / decline».

Key words: city, urbanism, paradox, dichotomy.

У першій половині ХХ століття, на зламі двох епох, більшість українських письменників і поетів фокусують свою увагу на темі міста, передовсім на процесах урбанізації, індустріалізації, які мали стати запорукою стрімкого розвитку України, її модернізації, шляху до європейськості та формування нової української людини. Українські майстри слова – М. Хвильовий, В. Підмогильний, В. Петров (Домонтович), Б. Антоненко-Давидович, О. Копиленко, І. Багрянний та ін. – створили широке, панорамне полотно українського міста 20–40-х років ХХ століття.

До своєрідності розкриття теми міста у творах І. Багряного вже зверталися окремі дослідники. У цьому контексті слід згадати праці Н. Колошук (порівняння образу-локусу малого міста у прозі І. Багряного і Б. Антоненка-Давидовича) [9:52–64], М. Сподарця (подання історії виникнення міста Нашого («Маруся Богуславка») у дусі космологічних міфоло-

гем [13:78]; інтерпретація негачії письменником міського простору як осередку постійної небезпеки, що походить від тюрми та управління НКВС [14:108–112]), М. Балаклицького (визначено виразну опозицію урбаністичній цивілізації у раннього І. Багряного [6:29–31]), І. Романової (осмислення мотиву старого і нового, справжнього та профанного, автентичного й неавтентичного у життєпросторі міста Нашого [12:13]), О. Шугая («Маруся Богуславка» як перекрій українського міста з усіма типами, явищами, з глибоким аналізом життя містян [16:7–26]). Проте жоден із дослідників донині не диференціював ставлення письменника до малого міста (переважно – до рідної Охтирки) й до великого, не акцентував уваги на парадоксах у реценції міського простору – на внутрішньому несприйнятті його реалій і, поряд із цим, визнанні і розумінні його визначальної ролі для подальшого суспільно-політичного розвитку країни.

Наше дослідження парадоксів урбаністичного світогляду І. Багрянного має об'єктом поетичний та романний доробок автора.

З'ясування своєрідності урбаністичного світогляду І. Багрянного вважаємо актуальним з огляду на необхідність диференціювання образів великого і малого міста в художньому світі автора, твори якого вже протягом двадцяти років входять до програми середньої та вищої школи.

Дослідники творчості І. Багрянного неодноразово підкреслювали парадоксальність як очевидну рису світогляду письменника, зокрема, О. М. Головій твердив, що «у творах письменника ніби борються (співіснують) два начала – гасіо й емосіо, свідомі переконання і підсвідомі імпульси, публіцистична декларативність і художня образність» [8:14–16]. Так само, як у своїх політичних поглядах, І. Багрянний пройшов певний еволюційний шлях у ставленні до міста – від неприйняття способу життя мешканця великого міста – з його віддаленістю від природи, механізацією, знеособленням, відчуженістю людей одне від одного – до необхідності за будь-яку ціну завоювати, українізувати велике місто згідно з принципом домінування представників титульної нації у владних структурах. З іншого боку, можна говорити не про еволюцію, а про співіснування цих двох поглядів на велике місто протягом усього життя письменника – погляду поета й художника, котрий не вбачав у великому місті ознак поетичного (І. Багрянний у будь-якому явищі життя шукав поезію), – і точки зору публіциста, який розумів, що проблема великого міста – це проблема майбутнього України. Така амбівалентність у сприйнятті великого міста знаходить своє відображення у більшості урбаністичних текстів письменника. Багрянний-поет і Багрянний-публіцист змагаються між собою протягом усього життя у площині художніх творів, причому другий нарешті бере гору на сторінках роману «Сад Гетсиманський»:

Доки ота ледача й інертна міщанська та селянська стихія з її «моя хата скраю» не видасть із себе масово людей в промисловість і опанує її, опанує машини, опанує всі надбання науки і техніки, високі школи, залізниці, всі найважливіші заклади й секрети механізму управління всіма галузями народного господарства. Словом доти, доки вона не піде війною на місто «явочним по-

рядком» і не поверне його собі, доки не перестане хуторянити й позіхати й не почне будувати [4: 47].

Виникає закономірне запитання: чому І. Багрянний, який і під час слідства у в'язниці, і на еміграції свідомо позиціював себе як послідовник ідей М. Хвильового і закликав українців у «Саді Гетсиманському» й у публіцистичних статтях «не хуторянити», раптом зображує ідеальну українську спільноту як хутір, зокрема Сірків хутір у «Тигроловах»? На перший погляд, це парадоксально. Проте, якщо розглядати Сірків хутір не прямолінійно, – а як позапросторову ойкумену, мікромодель України, – без колонізатора, об'єднану громаду з активною життєвою позицією й пошануванням національних традицій, то стає зрозумілим, що письменник, розповсюджуючи цю загальнозрозумілу, зображену в народницьких традиціях модель й на більші населені пункти, волів би бачити таким і велике українське місто. Проте воно не могло бути таким через низку зовнішніх (історичних, політичних: домінування у владних структурах міста росіян) і внутрішніх чинників (велике місто зазвичай є мультикультурним, генератором «безгрунтярства» та космополітичних ідей).

Щоб краще зрозуміти сутність міста і міського способу життя, маємо потрактувати місто як філософсько-культурний феномен: «У значенні культурної універсальності місто означає впорядкований людиною дисциплінарний простір, який наділений високим культурним статусом, отже, є носієм високої культури, що передбачає секуляризацію культурного простору при виокремленні таких тенденцій, як раціоналізація та естетизація життєсвіту людини» [10:5]. Проте велике українське місто у 20–30 роки ХХ ст. «трансформувалося у своєрідний додаток до індустріалізації, що мало негативні наслідки для багатьох сфер життя» [7:15], зокрема індустріалізаційна кампанія значною мірою деестетизувала життєвий простір великого міста, знівельовала його культурну домінанту.

І. Багрянний заявив про себе уперше як поет віршем «В місто», котрий було надруковано у київському журналі «Глобус» за 1926 рік. Вже у ньому можна визначити фокус уваги у сприйнятті великого міста молодим поетом. Виявляється тенденція у рецепції реалій міста як переважно деструктивних, таких, що призводять до ду-

шевної дисгармонії, – на протигагу гармонізованої природи, звідки прийшов «на прощу» автор. Шалені темпи індустріалізації і відповідні їй реалії великоміської дійсності були визначними в образі міста 20-х рр. ХХ ст. – порівняно з потраплянням його як культурного, наукового, торговельного, зрештою, адміністративного осередку. Відповідно, у поезії І. Багряного, присвяченій великому місту, на перший план виходять звукові дисонанси міського простору (так само, як і у його сучасника В. Сосюри при зображенні індустріальних міст):

«Місто **крекче**, місто кривиться...»,
«**Деренчить** нервовий велетень, Трусе
зойки з стін», «Синій вечір в дзвоні,
в **брязканні Свище** на проспекті», «Не-
привітно в очі **ляскає**» («В місто»)
[3:574–575],

«Під **рев** сирен, під **завивання**
лун», «**Скрегоче** сталь, **Рида** **Тупим**
плачем невпинно. Вагони-арлекіни **Ре-**
гочуться, **Тікають** рейки вдалі» («Ву-
лиця») [3:30].

До речі, образ великого міста як вертепу, цирку («*вагони-арлекіни регочуться*») знаходимо у написаних набагато пізніше «Тигроловах», де Гриць Сірко називає дозвільне життя хабаровців «цирком»:

Вдома Гриць розповідав Наталці
про їхні парубочькі походеньки. Про
хімерних розмальованих дівчат, про
музики, про мащені фарбою губи, про
дивацькі танки... Про весь той
«цирк» [5:214].

Показовими для розуміння сприйняття молодим поетом великого міста є також слова на позначення насилля, болю, крові, – отже, доходимо висновку, що велике місто для І. Багряного є відпочатку **тоталітарним простором**:

«День об ріг **розкріїв щелепи**,
Втерся шклом вітрин...», «автор сві-
тить, автор рявкає, **роздира** панель»,
«День об ріг **розкріїв щелепи**, **Губи**
кров спили», «**Припіра** до скель»
 («В місто»), «Туди, де **втопла** шхуна
В крові на грані, там **умирають** луни.
Там **лопаються** очі, Падають і марять»,
«**Конвоєм строгим**, **Тиснуть блиска-**
виці На замкнену, на скручену спі-
раль...» («Вулиця») [3:30].

Тобто живий, стихійний світ природи (і так само – стихійне, емоційне, поетичне начало у душі людини й автора зокрема) є переможеними великим містом, максимально зраціоналізованим простором.

Апофеозом у зображенні такої перемоги стає картина катування міської ночі:

На брук у зорянім вінку Роздіта ніч
упала на коліна – Чоло молоньї колять
і січуть («Вулиця») [3:30].

Можна провести паралелі між сприйняттям великого міста І. Багряним і М. Коцюбинським в новелі «Інтермеццо»: «Це ти (людина) одягла землю в камінь й залізо... Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина». Якщо ж герой новели М. Коцюбинського, тікаючи до світу природи, повертається до міста сповненим душевної снаги, то у І. Багряного він має залишитися у своєму природному, автентичному просторі, «не підлеглому людській диктатурі» [6:30]:

«На панелі сонце дивиться, кличе у
стеги» («В місто») [3:575]; «Це я утік
від бруку туди, де бігав змалку, – А ледь
було не звик там і киснуть, і нидіть»
 («Чорноземля») [3:13].

М. Балаклицький потрактовує сприйняття великого міста І. Багряним як богозалишеного простору [6:30]. Оскільки ж у центрі системи цінностей І. Багряного – людина, можемо зрозуміти його упереджене ставлення до такого типу міста. Спосіб життя мешканців великого міста у письменника найчастіше асоціюється з лицемірством, несправжністю, аморальністю, кар'єризмом, гедонізмом; він відчуває свою фізичну і моральну перевагу перед великомістянами, хоча соціально, матеріально і навіть психологічно мешканці великого міста мають «вищий» статус за вихідця з провінційного малого містечка чи селянина. Відтак, поет і письменник з іронією зображує великомістян як «володарів світу» або ж втілення надзвичайно популярної тоді ніцшеанської ідеї надлюдини:

Гомо сапієнс – в темних музеях,
Гомо Сапієнс – в склепах фортець, На
престолі ж, як тінь Галілея, Зверх люди-
на – оракул і жрець. Жрець вина, гро-
шової системи, Жрець нових чоловічих
ідей: Запрягти всі планети в тотеми,
В колісницю культури – людей («Аве
Марія») [3:139–140];

Будівники і реконструктори світу!
Згальванізовані спиртом імпотенти,
творці імперії! Аристократія! Сучасна
аристократія! Пани становища... Воло-
дарі... («Тигролови») [5:207].

Також у ранній поезії І. Багряного звучить апологія простоти й неокультуреності, причому неокультуреності як синоніму безпосередності, щирості, автентичності:

Моя руда свитина якраз до масти
нивам, А коструbate слово – як скиби
грубих ріль... Я знаю: тут з засіву напе-
вне будуть жнива І просте сіре слово не
здасться на кукіль...» («Чорнозем-
ля») [3:14].

Живучи на зламі двох епох – доіндуст-
ріальної й індустріальної, І. Багряний ро-
зумів невідворотність змін, необхідність
технізації, урбанізації. Проте й інтуїтивно
відчував у цих процесах загрозу світу
природному, світу автентично українсь-
кому та суто людському, або ж просто но-
стальгував за багатовіковою незмінністю
українського пейзажу, з яким, власне,
й асоціювалася впродовж століть рідна
земля, Шевченкова Україна:

Індустрія!.. Електрика!.. Машини!...
Нащо ж сади тут, люди, солов'ї? Маши-
ни, брат, симфонію розчиняють, Поб'ють
в диму цю вигадку гаїв» («Ка-
нів») [3:16].

Можна було б назвати молодого поета
відвертим пасеїстом, проте у вірші «Біля
дніпровських порогів» знаходимо дуже
популярний на той час мотив перемоги
індустріалізованого майбутнього над зли-
денним минулим:

Покоління – наші внуки десь скла-
дуть незнану пісню й заспіва могутня
дійсність в унісон турбін («Біля дніп-
ровських порогів») [3:577].

Отже, знову зустрічаємося з І. Багря-
ним – людиною-парадоксом, яку сформу-
вала надзвичайно парадоксальна доба стрі-
мких суспільних змін, котрі для українця
з його типово повільним, поступовим
сприйняттям нових реалій, були психоло-
гічно деструктивними. Перемога над тя-
глою народницькою традицією потракту-
вання України як солов'їних, вишневих
садків, калинових сіл непросто давалася
поету. Відповідно до провідних настанов
1920-х років, молодий І. Багряний у на-
роднопісенному стилі рефлектує:

Гей ти, коню, вибий ритми, вибий
ритми, кинь утому, – на звороті на кру-
тому нам не личить жаль («Біля дніп-
ровських порогів») [3:577].

Відчуття ворожості до простору вели-
кого міста є типовим для провінційного
жителя, котрий зі своєї чи чужої волі пот-

рапив до нього. Переживаючи кризу, про-
вінціал або виходить з неї асимільованим,
або ж рятується втечею з чужого йому сві-
ту. На нашу думку, у І. Багряного так і не
відбулося справжньої асиміляції у вели-
кому місті. Він так ніколи й не сказав щи-
ре поетичне «Люблю!» великому місту –
як, наприклад, освідчився йому у безумній
любові М. Хвильовий або ж В. Підмо-
гильний – через посередництво Степана
Радченка («Місто»), котрий посилав поці-
лунок нічному Києву. Навряд чи слід шу-
кати причину у походженні письменника
з повітового містечка – Охтирки. Принагі-
дно зазначимо, що М. Хвильовий теж на-
родився не у великому місті, а в селищі
Тростянець на Слобожанщині. Витоки цієї
особливості світогляду І. Багряного, на
нашу думку, – у його особливому психо-
типі. Як сказав про нього Ю. Шерех: «Ве-
ликий стихійний талант при мінімумі ку-
льтурності» [13:177]. Від себе ж додамо:
великий стихійний талант при мінімумі
бажання підпорядковуватися будь-чому,
що накидає певні схеми й парадигми. От-
же, простір великого міста у раннього
І. Багряного можна розглядати в межах
тоталітарного (у широкому розумінні цьо-
го слова) дискурсу.

Влучно висловилася щодо внутрішніх
конфліктів у сприйнятті міста багатьма
українськими письменниками ХХ ст. Со-
ломія Павличко: «У європейських культу-
рах урбанізм, як відомо, асоціюється з мо-
дернізмом. В українській, де перетворення
сільської культури в міську ніколи остато-
чно не завершилося, ставлення до міста
стало лакмусом позиції митця, а дискурс
міста позначений глибоким і болісним
конфліктом. Адже зрозуміло, місто не
є просто темою, топосом чи типом пейза-
жу. Місто є типом певної свідомості як
автора, так і його героя» [11:210]. Тип сві-
домості І. Багряного і більшості його геро-
їв можна назвати «маломіським». Типо-
вим малим містом у площині художніх
творів є Охтирка, що відіграє важливу
роль під час розгортання подій у романах
«Маруся Богуславка», «Сад Гетсиман-
ський», «Людина біжить над прірвою». Саме мале місто є батьківщиною головних
персонажів – людей, котрі не втрачали
своїх людських рис за будь-яких обставин.
Це не є випадковим: з одного боку, біо-
графія головних героїв співвідноситься
з авторською біографією (як відомо, І. Ба-
гряний походить з Охтирки); з іншого –

мале місто зосереджує в собі усі найпривабливіші для письменника риси міста і села. У малому місті є культурне життя (в місті «Нашому» («Маруся Богуславка») символом його є театр), водночас, всі люди знають одне одного, не є самотніми й відчуженими одне від одного (а якщо відчуженість існує, то зумовлена політичною ситуацією, тобто вона не автентична). Отже, мале місто І. Багряного має потенції для виховання повноцінної особистості – такої, котра долучена до культурних здобутків, але не зазнала негативних впливів великого міста. До речі, ще один головний герой твору І. Багряного – теж родом з невеликого повітового містечка: Антон Біда – з Ромодана, що на Полтавщині.

На початку роману «Маруся Богуславка» постає перед читачем місто Наше – ідеалізоване, романтизоване, автентичне. Саме на автентичності Нашого, зображеного на початку твору, акцентувала дослідниця творчості письменника І. Романова: «Осмилення мотиву старого і нового, відповідно, як справжнього та профанного, співвідноситься іншим структурним рівнем проблеми автентичності – свого та чужого» [12:13]. Навіть у площині одного твору – роману «Маруся Богуславка» – ми знаходимо прояви амбівалентного ставлення І. Багряного до міста: на початку твору домінують традиціоналістські, консервативні, пасеїстичні погляди (а роман було написано у 50-ті роки ХХ ст., вже зрілим письменником і політиком), надалі ж на сторінках роману автор оскаржує власний же пасеїзм, вбачаючи причину безперспективності життя «нашівців» у відсутності розвитку міста (в тому числі й технічному). Проте місто «Наше» не можна назвати «провінцією» у чехівському чи хвильовістському розумінні цього слова – тобто простором морально задушливим, здрибнюючим духовне життя людини, продукуючим типового обивателя, міщанина саме через відсутність можливостей для реалізації здібностей людини. Головна проблема, що постає у творі, – «равликовості» нашівців – аж ніяк не пов'язана з масштабністю міста – це типове явище тогочасної доби. Місто Наше – належне усьому українству; це актуалізує передовсім його історія як міста козацького, з територіальним поділом на сотні, а також наявність виняткових символів-

артефактів (Мазепине Євангеліє), вітальна сила асимілювати усе нове, чуже до свого, одвічного. У зображенні вітальної сили Нашого (отже, й усього українського) відчувається потужний неоромантичний струмінь. Принагідно зазначимо, що типове велике місто, яким були Київ і Харків, тієї колосальної асимілюючої сили не мали, їх обличчя на той час визначало не стільки корінне, скільки приїзжде населення.

Спільною визначною рисою при зображенні як великоміського, так і маломіського просторів є переважне подання їх у романній площині у ракурсі дихотомій «зодчество/руїна», «розквіт/занепад» (цей прийом був популярним серед тогочасних неокласиків). Це і нові будівлі у Хабаровську («Тигролови»):

Низка будівель саме будувалася – стояли високі риштовання, що ось-ось розпадеться, розлушаться, і з них, як з горіха, вилупляться імпозантні споруди [5:191];

це і згадувані величні архітектурні споруди столичного Харкова та їхнє занепащення після перенесення столиці до Києва («Сад Гетсиманський»):

А от тепер виходило, що це ніяке чудо техніки, такий собі злидений будиночок та ще й репнутий по фасаду з самої гори донизу» [4:52];

і Охтирка в руїні («Людина біжить над прірвою»):

Сама твердиня Бога лежала перед їх похололими душами, розтрощена й обернена в руїни» [2:7].

Отже, особливість перцепції міського простору І. Багряним тісно пов'язана із перманентною боротьбою між гасію й емоцією, публіцистичним і поетичним началами. Творчий доробок письменника відпочатку позначений внутрішнім неприйняттям автором реалій великого міста. І. Багряний реалізував себе передусім у жанрі маломіської прози, яскравим зразком якого є його роман «Маруся Богуславка». Зображені в романах великоміський і маломіський простори можна прочитати в ракурсі дихотомій «зодчество/руїна», «розквіт/занепад». Перспективним має бути дослідження в окресленому ракурсі (з погляду диференційованого ставлення письменника до малого й великого міста) також малої прози і драматургії І. Багряного.

1. Багряний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 / Іван Багряний. — К. : Юніверс, 2006. — 582 с.
2. Багряний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 2 / Іван Багряний. — К. : Юніверс, 2006. — 704 с.
3. Багряний І. Золотий бумеранг : вірші, поеми, роман у віршах, сатира та інші поезії / Іван Багряний. — К. : Рада, 1999. — 679 с.
4. Багряний І. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. — К. : Наук. думка, 2001. — 548 с.
5. Багряний І. Тигролови / І. Багряний. — Х. : Ранок, 2009. — 256 с.
6. Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного / Максим Балаклицький. — К. : Смолоскип, 2005. — 167 с.
7. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929 — 1938 рр. : історико-соціальний аналіз : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Гогохія Нані Тамазівна. — Луганськ, 2003. — 20 с.
8. Головій О. М. Містика і реальність : сутність комуністичної епохи крізь призму творчості Івана Багряного / О. М. Головій. — Вісн. Харк. нац. ун-ту. — 2006. — № 742 : Сер. Філологія. — Вип. 48. — С. 13—23.
9. Колошук Н. Г. «Місто мале...» (Є. Плужник) : образ-локус у прозі І. Багряного та Б. Антоненка-Давидовича // Іван Багряний : доміанти творчості та проблеми вивчення : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Надія Колошук. — Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. — С. 52—64.
10. Мисюра Т. М. Місто як предмет філософсько-культурологічної рефлексії : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.04 / Мисюра Тетяна Михайлівна. — К, 2011. — 17 с.
11. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1999. — 447 с.
12. Романова І. В. Екзистенціалістські мотиви в романістиці Івана Багряного : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Романова Ірина Василівна. — Х, 2008. — 19 с.
13. Сподарець М. П. Іван Багряний — письменник і громадянин (До дев'яносторіччя із дня народження) / М. П. Сподарець. — Х. : ХДУ, 1996. — 104 с.
14. Сподарець М. Харків із-за ґрат : семантика міського простору в романах І. Багряного / М. Сподарець // Харків 30-40-х рр. XX ст. Література. Історія. Мистецтво : Матеріали міжнар. наук. конф-ції до ювілею Ю. Бойка-Блохіна / ред. Ольга Бронникова, Ігор Михайлин. — Х, 1998. — С. 108—112.
15. Шевельов Ю. Я — Мене — Мені... (і довкруги) : у 2 т. Т. 2 / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Харків — Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль», 2001. — 304 с.
16. Шугай О. Одісея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного / О. Шугай // Багряний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1. / Іван Багряний. — К. : Юніверс, 2006. — С. 5—78.